

**ADABIY KOGNITIVIZMNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI (DEVID MERRILLNING –
"KOMPOONENTLARNI KO'RSATISH" NAZARIYASI MISOLIDA)**

**Abduqodirova Madina Rustamxo'ja qizi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti o'zbek tili va
adabiyoti magistratura mutaxassisligi II bosqich talabasi**

Annotatsiya: Kognitivizm yetakchi nazariyalardan biri bo'lib, psixologiya va pedagogikada keng qo'llaniladi. Kognitiv ta'lim – o'quvchilarga aqliy qobiliyatlarini maksimal darajada rivojlantirishga xizmat qiladi, ularning darsdagi faolliklarini oshiradi, o'quv jarayonini to'liq qamrab oladi. M. Devid Merrill ham kognitiv yondashuvga asoslangan "Komponentlarni Ko'rsatish" nazariyasi (Component Display Theory (CDT)) deb nomlanuvchi ikki tomonlama o'qitish nazariyasini ishlab chiqadi.

Kalit so'zlar: kognitivizm, kognitiv ta'lim, "Komponentlarni ko'rsatish nazariyasi", Devid Merrill

Kognitivizm 1960-yillarda dominant paradigma sifatida bixeviorizm o'rnini egallagan bo'lib, unda ichki aqliy faoliyatga qaratilgan – inson ongining "qora qutisi" ochilishi va tushunilishini eng asosiy omil sifatida qaraladi va bunday qarashlar Devid Nanen (David Nunan), Ken Gudmen (Ken Goodman), Devid Rumelhart (David Rumelhart) kabilar tomonidan ilgari suriladi [1,45]. Ushbu jarayonda inson miyyasida sodir bo'ladigan fikrlash, xotira, bilish va muammoni hal qilish kabi aqliy faoliyatlar tadqiq qilib o'rganilishi lozim hisoblanadi. "Kognition" deganda esa fikr, tajriba va sezgilar orqali yangi bilim yoki ma'lumotlarni o'zlashtirishning, idrok etishning aqliy harakati yoki jarayoni tushuniladi [2]. U idrok, diqqat, fikrlash, aql, bilimni shakllantirish, xotira, mulohaza yuritish va baholash, fikrlash va hisoblash, muammolarni hal qilish va qaror qabul qilish, tilni tushunish va ishlab chiqarish kabi aqliy funktsiya va jarayonlarning barcha jabhalarini o'z ichiga oladi. Kognitiv fanlar 1950-yillarda intellektual harakat sifatida boshlangan, ko'pincha kognitiv inqilob deb ataladi. Kognitivizm psixologik nuqtayi nazardan esa xotira, idrok etish, diqqat, tildan foydalanish muammolarni hal qilish, ijodkorlik va fikrlash kabi aqliy jarayonlarni ilmiy o'rganish hisoblanadi.

Bixeviorizm nazariyasiga javoban, odamlar shunchaki atrof-muhit stimullariga javob beradigan "dasturlashtirilgan mavjudot" sifatida emas, odamlar o'rganish uchun faol ishtirokni talab qiladigan, tafakkur orqali harakatlanadigan ongli mavjudotlardir. O'quvchining boshida sodir bo'layotgan narsalarning belgisi sifatida xulq-atvordagi o'zgarishlar kuzatiladi. Kognitivizm ong metaforasini kompyuter sifatida ishlatadi: ma'lumot keladi, qayta ishlanadi va ma'lum natijalarga olib keladi. Shuningdek, kitobxon badiiy asarni o'qish jarayonida ham kognitiv faoliyatni bevosita amalga oshiradi. Ya'ni badiiy asar bilan tanishish yoki uni mutolaa qilish davomida asar va uning qahramonlari haqida o'ylay boshlaydi. Fitrat adabiyot haqida "Adabiyot-fikr, tuyg'ularimizdagi to'lqunlarni so'zlar, gaplar yordami bilan tasvir qilib, boshqalarda ham xuddi shu to'lqunlarni yaratmoqdir. Bu ta'rif adabiyotning to'g'ri ta'rifidir. Shu bilan yozilgan asarlarga adabiy asar deyiladi"[3.13]. Ushbu keltirilgan adabiyot ta'rifidan ham uning kognitiv faoliyatni amalga oshirish va rivojlantirishdagi o'rnini katta ekanligini ham ko'rishimiz mumkin. Kitobxon asarni o'qishdan oldin u haqida hech qanday tasavvurga ega bo'lmaydi, faqat asarni o'qish davomida yangi ma'lumotlar bilan tanishadi, fikraydi va o'ziga xos xulosa chiqaradi yoki badiiy asar orqali o'quvchiga "... insonning go'zallik qonuniyatlari asosidagi ijtimoiy-ruhiy faoliyati mahsuli sifatida yaralgan yangi mavjudlikni anglatadi"[4,42]. Kognitivizm ham adabiyot orqali kelayotgan ma'lumotlarni inson ongida tahlil qiladi, uni fikrlashga xulosa chiqarishga undaydi.

Kognitiv ta'lim – o'quvchilarga aqliy qobiliyatlaridan maksimal darajada oshirishlariga xizmat qiladigan, ularning darsdagi faolliklarini oshiradigan, o'quv jarayonini to'liq qamrab olishga qaratilgan. Badiiy asar bilan tanishish jarayonida, o'quvchiga manba stimulyer ya'ni jismoniy yoki xulq-atvorda yuzaga keladigan qandaydir turtki, ta'sir sifatida vujudga keladi. Ma'lumki, har bir kitobxonda qandaydir avvaldan mavjud bo'lgan turli xil bilimlar, sxemalar va ilk tajribalar mavjud bo'ladi. Badiiy matn orqali o'zlashtirilgan yangi bilimlar dastlab eskilari bilan solishtirilishi yoki tahlil qilinishi mumkin. Keyingi bosqichda ular inson ongida saqlanadi, o'quvchini fikrlashga, aniq maqsadlar qo'yishga, muammolarni hal qilishga va ijobiy natijalarga erishishga undaydi.

Kognitivizm nazariyasining asosiy vakillari sifatida M. David Merrill – "Komponentlarni Ko'rsatish" nazariyasi (Component Display Theory (CDT)), Reigeluth "Ishlab chiqarish nazariyasi" (Elaboration Theory), Gagne, Briggs, Wager, Bruner (Kognitiv konstruktivizmga o'tish), Schank (Skriptlar), Scandura (Strukturaviy o'rganish)lar sanaladi[5].

M. David Merrill (Marriner David Merrill) [6] o'quv loyihalari va texnologiyalari bo'yicha tadqiqotlar olib boradigan professor olim. Merrillning tadqiqotlari bugungi kunda o'quv dizayni va texnologiyasini rivojlantirishga qaratilgan uchta muhim nazariyani ishlab chiqishga yordam berdi: "Komponentlarni Ko'rsatish" nazariyasi (Component Display Theory (CDT 1980)), "O'quv tranzaksiyalari nazariyasi" (Instructional Transaction Theory (1990)) va "O'qitishning birinchi tamoyillari" (First Principles of Instruction (2002)). Merrillning fikriga ko'ra, ko'pgina mavzularning mazmunini o'qitish bilim va ko'nikmalarning ba'zi fundamental turlarining kombinatsiyasini o'z ichiga oladi. U 1980-yillarning boshlarida komponent ko'nikmalari g'oyasi bilan birga "Komponentlarni ko'rsatish" nazariyasi (CDT)ni ishlab chiqdi[7]. O'quvchilar tomonidan egallanadigan ko'nikmalar kamdan-kam hollarda alohida-alohida yuzaga kelganligi sababli, Merrill "Komponentli ko'nikmalar" atamasini ular butun muammoning tarkibiy qismlari sifatida birgalikda ishlayotganligini ko'rsatish uchun ishlatadi. Talabalar topshiriqlarni bajarish yoki muammolarni hal qilish uchun ushbu komponent ko'nikmalarini egallashlari kerak.

David Merrillning "Komponentlarni ko'rsatish" nazariyasi (Component Display Theory (CDT))ning bitta jumladan iborat "tavsifi" mavjud emas, chunki ushbu nazariya murakkab, to'liq, o'zaro bog'liq, qoidalar asosida o'qitishni loyihalash bo'yicha tushunchalardan iborat bo'lgan usullar to'plami. M. David Merrill "Komponentlarni ko'rsatish" nazariyasi (Component Display Theory (CDT)) deb nomlanuvchi ikki tomonlama o'qitish nazariyasini ishlab chiqdi. Birinchi qism tavsiflovchi nazariya, ikkinchi qism esa unga oid yo'l-yo'riqlarni ko'rsatishga asoslangan nazariyasi hisoblanadi. Ushbu nazariyaning asosiy diqqat markazi ta'lim oluvchilarga va kompyuter yordamida o'qitishga asoslangan bo'lganligiga qaramay, o'qitishning barcha shakllariga tatbiq etish mumkinligi bilan ajralib turadi. Nazariya kognitiv qarash bo'yicha ish olib boradi. Nazariya o'qitishning mikro darajalari (individual tushunchalar yoki g'oyalarni o'rgatish) bilan shug'ullanadi. Gagnening ta'lim (o'rganish) nazariyalaridan katta ta'sirlangan Merrill turli xil o'quv natijalari turli xil o'qitish strategiyalarini talab qilishini haqida fikr yuritadi. Shuningdek, u eng yaxshi ta'lim axborotni taqdim etishning bir nechta shakllaridan iborat bo'lishi kerakligi haqida ham bosh qotiradi. M. David Merrill "Komponentlarni ko'rsatish" nazariyasi (Component Display Theory (CDT))-ta'lim jarayonini tashkil qiluvchilarga o'qitish turiga asoslangan va kontentdan mustaqil ravishda o'qitish jarayonlarini loyihalash va yaratish bo'yicha dastlabki nazariyaga asoslangan harakat hisoblanadi. Bu dars mavzusi va kontentini chetda qoldirmaydi, aksincha qoidalar yoki ko'rsatmalarga asoslangan o'qitish yo'riqnomasini ishlab chiqishda muhim rol o'ynaydi.

Merrill nazariyasining muhim tarkibiy qismi bu "Faoliyat-mazmun matritsasi" (Performance-Content Matrix)dir. Ushbu matritsa yo'riqnomada ko'rib chiqiladigan

"Faoliyat(Performance)" va "Mazmun(Content)" ni aniqlash uchun ishlatiladi. Faoliyat Y o'qi bilan, mazmun esa X o'qi bilan ko'rsatiladi.

Komponentlarni ko'rsatish nazariyasi orqali adabiy ta'lim jarayonlari, xususan, adabiyot o'qitish davomida darsni tarkibiy qismlarga ajratadi va ularni tavsiflaydi, bu jarayonda bevosita o'quvchi faoliyati bilan ham shug'ullanadi. Ya'ni o'quvchi tomonidan bajarishi lozim bo'lgan vazifalarni ajratib, belgilab beradi va xulosalaydi. Darsning asosiy qismi bo'lgan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilimlar, xususan, badiiy asar, adabiy mavzularning mazmunini o'quvchi faoliyatiga moslagan holda tasniflanadi va tashkillashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Z.Mirzayeva, K.Jalilov. Adabiyot o'qitish metodikasi. –Toshkent: 2020
2. https://en.wikipedia.org/wiki/Cognition#cite_note-44
3. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. IV jild. –T.: "Ma'naviyat", 2006.
4. D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheraliyeva. Adabiyotshunoslik lug'ati. –T.: "Akademnashr", 2010.
5. <https://learning-theories.com/cognitivism.html>
6. https://en.wikipedia.org/wiki/M._David_Merrill
7. <https://www.mybrainisopen.net/component-display-theory/>